

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

ISSN: 2146-9806 | e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 24, Sayı/Issue: 46, Yıl/Year: 2022 (Aralık/December)

**John Wansbrough'un Kur'an Tefsirlerinin Tasnifine Yönelik
Yaklaşımının Köken İddiaları Bağlamında İncelenmesi**

*Examination of John Wansbrough's Approach to the
Classification of Qur'anic Commentary in the Context of
Claims of Origin*

Ayşe Uzun

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi,
Tefsir Ana Bilim Dalı - Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Islamic
Sciences, Department of Tafsir.

a.uzun@ybu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-5359-6827>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 25/08/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 09/12/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2022

Atıf/Citation: Uzun, Ayşe. "John Wansbrough'un Kur'an Tefsirlerinin Tasnifine Yönelik Yaklaşımının Köken İddiaları Bağlamında İncelenmesi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/46 (2022), 421-449. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.1167049>.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial No Derivatives 4.0 International License.

Öz

Kur'ân tefsirleri muhteva, metot, yararlandığı malzeme, odaklandığı meseleler, hitap ettiği okur kitlesi ve dil kullanımı gibi çeşitli açılardan benzerlik ve farklılık göstermektedir. Tefsirler bu kesim ve ayrışım noktaları göz önünde bulundurularak sınıflandırılmıştır. Tefsirleri tasnif etme işinde kronolojik seyre tabi olmak diğerlerine nispetle daha az riskli bir çaba olarak görülebilir. Zira tefsirleri tematik başlıklar halinde kategorize etmek yahut tefsirlerin metodunu merkeze alarak sınıflandırmak öznel değerlendirmelerden hareket eden yapısı hasebiyle tenkitleri ve spekülatif yorumları da beraberinde getirebilir. Çünkü tasnif faaliyeti, basit bir kategorize işinden ziyade zihinsel öncüllerin devreye girdiği bir süreçtir. Bu makalede John Wansbrough'un (ö. 2002) Kur'ân tefsirlerine yönelik tasnifi incelenmektedir. İslam tefsir geleneğinde üretilen kavramları kullanmaktan ısrarla kaçınan yazarın, Kutsal Kitap tefsir literatüründen adlandırmalara yer vermesi tenkide açık bir meseledir. Rivâyet ve dirâyet kavramlarının yerine haggadic ve halakhic terimlerinin kullanımı, tefsir türlerinin tasnifinde etkileşim yahut intihal olgusunu ihsas ettirmesi bakımından araştırılmaya değer bir konudur. Her iki gelenekte tefsirin teşekkülüne dair tarihsel verilerin ortaya konması ve kültürel alışverişlerde hâkim unsurun tespiti sayesinde, İslam tefsir türlerinin tasnifinde orijinallik iddiası yahut intihal söylemi açığa çıkacaktır. Bu yazı, iki kültür arasında etkileşimin yaşandığı çeşitli sahalardan veriler sunmak suretiyle Wansbrough'un İslam tefsir geleneğine dair iddiasındaki çelişkileri ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tasnif, John Wansbrough, Etkileşim, Tarihyazımı.

Abstract

This article examines the classification of the material produced by the tradition of Islamic tafsîr. The exegesis of the Qur'ân has been classified in various ways. A chronological classification has been made by listing the tafsîrs written from the time the tafsîr first appeared until today. The chronology is followed from the beginning of the Qur'anic exegesis, that is, the Prophet's interpretation of the Qur'ân, to the contemporary exegetical works. The time after the commentary of the Prophet, the Prophet's companions (şahâba), and their followers (tâbi'ün) can be classified according to centuries, or it can be classified by taking into account the political and economic events that had an impact on the history of Islamic culture. For example, when we classify the tafsîrs as the tafsîr of the Abbasid period, the tafsîr studies of the Umayyad period, the tafsîr literature created by the Fatimids and the Ayyubids, the tafsîr works written by the Andalusian Umayyads, the tafsîrs developed by the Mamluks and the Ottomans, we will make a chronological classification by centering the regime established by the political authorities. It is also possible to classify tafsîrs based on geography only. For example, a classification can be made as Qur'anic commentaries written in Asia, Africa, America, and Oceania. However, the geographical boundaries that have changed in the historical process may make this classification difficult. When we say that political, cultural, and economic events are taken into account, we are talking about a classification by accepting, for example, the periods of translation activities, crusades, Mongolian invasions, and famines as turning points. Thanks to this classification, it may be easier to examine the effects of these events on tafsîr. At the same time, the historiography of tafsîr can be reconstructed from the perspective of social historiography and cultural historiography.

Thematic classifications were made by bringing together the works emphasizing similar issues in terms of subject. For example, in the studies that classify the contemporary tafsîr literature, tafsîrs which are called social, scientific, literary, themed, actional, mystical and modern are clustered around a specific subject.

The tafsîrs are named according to the method or the material they use. While the tafsîrs in which narrations have a dominant character are called narrative exegeses; the existence of poetry and istishhad, qirā'ah analyzes and preferences have caused tafsîrs to be in the category of dirayah. The intensive use of philological analyzes and lexicographic explanations made it necessary to open the title of linguistic exegesis.

It can be said that the discussion of "types of tafsîr" has clearly entered the literature together with the books which deal with the history of Qur'anic commentary that carry out historiography by making a selection and evaluation over the history of tafsîr studies. It is frequently stated that Ignaz Goldziher took the lead in this field. al-Dhahabî (d. 748/1348) quoted from Goldziher and Ismail Cerrahoğlu continued this chain of reference with very minor differences.

When we evaluate the current classifications for the Qur'anic commentaries, we understand that all these categorization processes are directly related to the person who makes the classification. We are talking about a highly subjective field, due to conceptualization and interpretation in line with the mental judgments of the classifier and the criteria he has determined. However, the classifications formed by subjective judgments; it may have an almost partially objective or "agreed on" character, as it is frequently repeated with little changes. Although it is possible to consider certain classifications as standard forms, this does not guarantee avoidance of criticism directed at these classifications. The main subject of this article is the analysis of the origin problem related to the classification of tafsir produced in the tradition of Islamic tafsir. In the Principles of Exegesis section of John Wansbrough's book *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*, written in 1977, Wansbrough's allegation, which persistently uses the classifications in the Bible exegesis, in naming the Islamic exegesis heritage is discussed.

In Wansbrough's book named *Quranic Studies*, the classification of Qur'anic exegesis is made as haggadic, halakhic, masoretic, rhetorical, and allegorical. It is understood that this naming is not due to ignorance of the concepts and nomenclature used in Islamic literature, from the author's use of the concepts appropriately in many parts of the book. It is understood that Wansbrough means by haggadic exegesis the narrative exegesis, by halakhic the aḥkām exegesis, and by Masoretic the linguistic exegesis. So, rejecting the nomenclature used in the Islamic tradition, such as riwāyah-dirāyah, and using the conceptualizations in the biblical exegesis literature as an alternative to these brings along the claims of interaction or plagiarism in the two tafsir traditions.

The article, which deals with the issue of types of tafsir, which can be considered as one of the problems of the historiography of tafsir, in a problematic and thematic setting, aims to analyze John Wansbrough's plagiarism claim. Questioning the possibility of proving the claim of interaction in naming tafsir types, this article will analyze the historical background by starting from the establishment of two interpretation traditions. This way, the receiver and transmitter elements of the interaction will be understood. By addressing other cultural interaction areas, the nature of the superiority debate will be pointed out.

This article, which aims to discuss the conceptualizations in the history of tafsir by taking into account the history of interaction, aims to analyze the issue and evaluate the claims properly, rather than producing a defensive antithesis against Wansbrough's thesis. In order to achieve this goal, studies focusing mainly on the history of biblical exegesis and literature dealing with the interaction between the materials produced by the two cultures will be used. The article claims to prove that the style used by Wansbrough in the classification of Qur'anic exegesis is speculative, and the examples he gives while explaining the interpretation classifications are inconsistent and contradictory.

Keywords: Tafsir, Classification, John Wansbrough, Interaction, Historiography

Giriş*

Bu çalışmada John Wansbrough'un Kur'an tefsirlerine yönelik tasnifi incelenmektedir. *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation* adlı çalışmasında Wansbrough, Kur'an tefsirlerinin tasnifinden bahsederken Kutusal Kitap tefsir geleneğinin kavramsallaştırmalarını kullanmaktadır. Yazarın bu tutumu onun, İslam tefsir müktesabatındaki tasniflere karşı önyargılı davrandığına işaret etmektedir. Kur'an tefsirleri sınıflandırılırken; tematik yahut kronolojik bir şekilde tasnife tabi tutulabileceği gibi yöntemleri merkeze alınmak suretiyle de kategorize edilebilir. Bu tasniflerin en temelde rivâyet ve

---

* Makalenin ham hâlini okuyarak tashih ve önerilerde bulunan Dr. Öğretim Üyesi Peyman Ünügür Tekin'e ve Dr. Kamile Akbal'a teşekkür ederim.

dirâyet şeklinde oluştuğu bilinmektedir. Wansbrough, Kur'ân tefsiriyle alakalı detaylı kavramlardan haberdar olmasına rağmen rivâyet ve dirâyet adlandırmaları yerine hagadic ve halakhic kavramlarını kullanmaktadır. Müellifin, İslam tefsir geleneğinde teşekkül eden tefsir tasniflerine karşı çıkmasının temelinde intihal iddiası vardır. Makalenin amacı, Wansbrough'un intihal iddiasının tutarsızlığını ortaya koymaktır. Bu hedefi gerçekleştirmek amacıyla metin incelemesi yapılmış ve intihal iddiasına konu olan iki kültür arasındaki etkileşimlerin tarihi üzerinden mukayese yapılmıştır. Literatürde, Wansbrough'un tefsir tasnifleri üzerinden intihal iddiasını ele alan müstakil bir metin yoktur. Bununla birlikte "Preliminary Remarks on the Historiography of tafsîr in Arabic: A History of the Book Approach" başlıklı makalesinde Walid Saleh, "Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi" başlıklı makalesinde Hikmet Koçyiğit ve "Kur'an'a Oryantalist Yaklaşımlar: John Wansbrough Örneği" başlıklı yüksek lisans tezinde Şenol Çakmak bu konuyu araştırmak için gereken temel bilgiyi ve ilhamı sağlamıştır.

1. Tefsirlerin Tasnifinin Tarihsel Serencamı

Kur'ân tefsirleri kaynak, metot, üslup ve içerik bakımından benzerlikler gösterdiği gibi birbirinden farklılıklar da içermektedir. Bu farklılıklar, birbirinden ayrışma noktaları yahut benzerlikler göz önünde bulundurularak çeşitli başlıklar halinde tefsirler tasnif edilmiştir. Tefsirlerin sınıflandırılmasının sistematik ilk örneğini Ignaz Goldziher'in (ö. 1921) *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung* adlı eserinde görürüz. Goldziher'in tefsirde erken dönem, rivâyet (Die traditionelle Koranauslegung), dirâyet (Dogmatische Koranauslegung), mistik, mezhebî ve çağdaş¹ şeklindeki tefsir tasnifi, "erken dönem" şeklindeki adlandırmasından anlaşılacağı gibi kronolojik başlayıp yine "çağdaş" vurgusunda görüleceği üzere kronolojik biçimde yani zaman merkezli sonlanırken aradaki kısımlarda tematik birlik esas alınmıştır. Goldziher'in söz konusu tasnifinin gölgesinde şekillenen pek çok örnekten bahsedilmiştir. Örneğin Goldziher'in bu tasnifinin Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'nin (ö. 1977) *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* adlı çalışmasında ve onun sınıflandırmasını ufak değişiklikler müstesna olmak kaydıyla büyük ölçüde benimseyen İsmail Cerrahoğlu'nun (ö. 2022) *Tefsîr Tarihi* kitabında da etkili olduğu iddia edilmiştir.²

- 1 Türkçe tefsir tarihi yazımı çalışmalarını teşvik etmesi ve alanda zengin açılımlar sağlaması bakımından Düccane Cündioğlu'nun ilgili makalesinin bu alanda gelişen literatürdeki kurucu rolünden bahsedilebilir. bk. Düccane Cündioğlu, "Çağdaş Tefsîr Tarihi Tasavvuru'nun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsîr Mirası", *İslâmiyât* 2/4 (Ekim-Aralık 1999).
- 2 Cündioğlu, "Çağdaş Tefsîr Tarihi Tasavvuru'nun Kayıp Halkası", 69-72; Mustafa Karagöz, *Tefsîr Tarihi Yazımı ve Problemleri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2012), 18-22. İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsîr Tarihi* kitabında tasnif şöyle ilerler: Hazreti Peygamber zamanında tefsir, sahabe devrinde tefsir, tâbiiler devrinde tefsir, tâbiiler devrinden sonraki tefsir hareketleri,

Adeta Zehebî'nin tefsir tarihi tasavvurunun Goldziher'in izinde şekillendiği ima edilmiştir. Velid A. Salih ise Zehebî eleştirisine başka bir boyut getirir. Ona göre Zehebî'nin yaptığı neden-sonuç bağı kurmadan tefsir tarihine dair müfessirleri ve yorumlarını aktarmaktan ibarettir. Üstelik bu çalışmasında onun dayandığı iki ana isim Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Suyûtî'dir (ö. 911/1505). Ayrıca kavramlara bakışı da İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) tefsir tarihi tasavvurunun etkisindedir.³ Salih'in, Zehebî'nin kaynaklarına dair soruşturması bununla sınırlı değildir. Yararlandığı kaynaklardan hareketle onun etkisinde kaldığı bütün eğilimleri ortaya koyma uğraşındadır. Örneğin onun yayınlanmış çalışmaların yanı sıra basılmamış eserlerden istifade etmesini, Arap klasiklerini yayınlayan Arap milliyetçi hareketiyle ilişkilendirir. Tefsir tarihini sadece matbu eserlere indirgemeyen, henüz yayınlanmamış eserleri de tefsir tarihinin bir kesiti sayan Emîn el-Hûlî'nin (ö. 1966) gizil yönlendirmesinde bir milliyetçilikten bahsedilebilir. Velid Salih, Hûlî'nin ilâhî bir metinden ziyade edebî bir ürün şeklindeki Kur'an tasavvurunu da söz konusu milliyetçiliğin uzantıları arasında görmektedir. Emîn el-Hûlî'nin önem verdiği isimlerden biri olan İbn Atiyye'nin (ö. 541/1147) Zehebî tarafından da vurgulanması, bahsi geçen yönlendirme kapsamında görülür.⁴ Emîn el-Hûlî'nin ise Goldziher'in büsbütün etkisinde kaldığını söyleyen Velid Salih böylelikle şu imayı yapmış olmaktadır: "Zehebî ve Goldziher arasındaki etkileşim zincirine bir halka daha eklemek lazım ki bunun da Emîn el-Hûlî olduğu anlaşılıyor."⁵ Arap dünyasının Goldziher'in Almanca eserini 1944 yılında, henüz İngilizceye tercüme edilmesine 70 yıl varken tercüme etmesi⁶ esere yönelik ilgiyi kanıtlamaktadır.

Goldziher'in kapsayıcı olmaması ve Osmanlı tefsir mirasını görmezden gelişi Düccane Cündioğlu tarafından tenkit edilmiştir. Aynı tutum Arap müellifler tarafından da sürdürüldüğü için mesele, Arap milliyetçiliği tartışmalarına kadar uzanmıştır. Fakat Arapça telif edilen bütün eserlerin bu kapsamda olmadığını hatırlatmak gerekir. Örneğin tefsiri altı aşamaya ayıran İbrahim Rufeide Osmanlı dönemi müfessirlerinden Sivasî'ye (ö. 860/1456) ve Ebüssuûd'a (ö. 982/1574) yer vermiştir.⁷

Andrew Rippin de *Approaches to the History of the Interpretation of Qur'an*'a yazdığı mukaddimede buna değinir: "Goldziher tam tekmil ve kapsamlı bir

---

lugaçılara göre tefsir, fırka tefsirleri, tasavvufî tefsirler, felsefî tefsirler, rivâyet ve dirâyet yönünden tefsirler, günümüzde tefsir hareketleri. bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2010), 5-7.

3 Walid A. Saleh, "Preliminary Remarks on the Historiography of tafsîr in Arabic: A History of the Book Approach", *Journal of Qur'anic Studies* 12 (2010), 7-10.

4 Saleh, "Preliminary Remarks", 9-11.

5 Saleh, "Preliminary Remarks", 11.

6 Saleh, "Preliminary Remarks", 17.

7 Saleh, "Preliminary Remarks", 13-14.

çalışmaya niyetlenmedi.” Rippin’e göre onun ilgisi, tefsir malzemesindeki eğilimlerin genel bir taslağını çizmeye yönelikti. Bu maksatla çalışmasında geleneksel, dogmatik, mistik, mezhebî ve modern eğilimler şeklinde altı bölüm oluşturmuştur.⁸ Rippin, Goldziher’e ait bu tasnifteki dogmatik ve geleneksel’in Müslümanların *tefsir bi’l-me’sûr* ve *tefsir bi’r-re’y* arasındaki ayrımını yansıttığını düşünür.⁹

Muhtemelen didaktik bir gaye gözetilerek hazırlanan ders kitaplarında öğrencilere dersi kolay kavratmak maksadıyla tefsir çeşitleri, rivâyet, dirâyet, işâri, mezhebî şeklinde kategorize edilmiştir.¹⁰ Tefsir türlerini içeren literatürü incelediğimizde ise genellikle rivâyet, dirâyet, tasavvufî ve mezhebî şeklinde tasniflerle karşılaşırız. Özellikle rivâyet-dirâyet şeklindeki keskin tasniflerin irca edilebileceği bir köken arandığında, İbn Teymiyye’ye hatta İbn Abbas’a (ö. 68/687-88) varan bir kaynak soruşturması yapmak mümkündür. İbn Abbas’a atfedilen bir rivâyet bu bakımdan mühimdir. Tefsirin “sadece âlimlerin bildiği tefsir, Arap dilini bilmekle mümkün olan tefsir, insanların bilmekten müstağni kalamayacağı helal ve haram konularında olan tefsir, Allah’tan başka kimsenin bilmesine imkân olmayan tefsir” şeklinde İbn Abbas tarafından dörtlü bir tasnife tabi tutulduğunu¹¹ gösteren rivâyetin, ilerleyen süreçlerde tefsir türlerinin adlandırılmasında, ad koyma aşamasının ilk evresini oluşturup oluşturmadığı yahut tasnif çabalarına ilham verip vermediği sorusu sorulmalıdır. İbn Abbas’tan nakledilen bu rivâyetin, doğrudan tefsir türlerine dair bir kısımlandırma hedefi gütmeye başladığı anlaşılmaktadır. Böyle bir hedeften daha ziyade, Kur’ân’ın muhatap nezdinde anlaşılabilirlik düzeyini izah eden bir tasnif denemesi vardır.¹² Dolayısıyla İbn Abbas’a izafe edilen söz konusu ayrımın, Kur’ân’ın muhatapları temel alınarak, onun içeriğinin anlaşılmasına atıfla oluşturulduğu söylenebilir. Öyleyse, tefsir türlerinin sınıflandırılmasında sıklıkla kullanılan “rivâyet-dirâyet” gibi kaynak merkezli veya “işâri-mezhebî” gibi tematik bir tasnif yerine muhatap-okur merkezli bir tasnif yapılmıştır. Demek ki erken dönemde tefsire ilişkin tasnifler, Kur’ân’ın tefsir edilmesini tetikleyen gayelerle paralel bir seyir izlemiştir. Tefsirin ilk çağlarında ilâhî metni anlama ihtiyacı, muradullahı keşfetme çabasını belirleyen en kuvvetli amaçtır. Tefsirin henüz teknik düzeyde müstakil filolojik incelemelere, kıraât tartışmalarına, gramer izahlarına yoğun bir şekilde dâhil olmadığı dönemde, bilhassa sahâbenin çağında Kur’ân ihtiyaç miktarınca tefsir

8 Andrew Rippin, “Introduction”, *Approaches to the History of the Interpretation of Qur’ân*, ed. Andrew Rippin (Oxford: Oxford University Press, 1988), 1.

9 Rippin, “Introduction”, 2.

10 Mesut Okumuş, “Tefsir Tarihi Eserlerinin Didaktik Açısından Değerlendirilmesi”, *Tefsir Tarihi Yazını Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 275-292.

11 Ebü’l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ahmed Ferîd (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003), 1/22.

12 İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2019), 53.

ediliyordu. Kur'an'ın ilk muhataplarının vahyi anlama ihtiyacı merkezi bir öneme sahipti. İşte o dönemde yapılan tasnif de bu doğrultuda olması bakımından dönemin şartlarıyla oldukça uyumlu görünmektedir.

Her tasnif çabasının, onu temsil eden bir zihniyet üzerine temellenmesi ve öznel nitelikler taşıması gayet anlaşılır bir durumdur. Goldziher, Zehebî ve Cerrahoğlu'nun kısmen aynı izlekte seyreden tasnifi de buna dâhildir. Bu üç isim arasındaki zincirleme etkileşim, tasnifte intihal mi var sorusuna zemin hazırladığı kadar adı geçen müelliflerin tefsir tarihine dair aynı önermelerden hareket edip etmediklerini de merak konusu yapar. Bu kapsamda üç müellif arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalarda tekrar olgusuna ve tefsir tarihi yazımında Osmanlı tefsir mirasının göz ardı edilmesi hasebiyle kopuk halka nazariyesine değinilmiştir.¹³ Ancak söz konusu çalışmalarda mezkûr etkinin dayandığı temele dair bir incelemeye rastlanmamıştır. Tefsir türlerinin tasnifiyle alakalı tartışmaların odağına Goldziher muhkem bir şekilde oturtulmuştur. Fakat tasnif tartışmasıyla alakalı görüş beyan eden Goldziher dışında başka isimlere pek atf yapılmamıştır. Örneğin John Wansbrough'un İslam tefsir geleneğindeki tefsir türlerinin esasında Yahudi tefsir mirasından -en iyi ifadeyiyle- esinlenmiş hatta aşırılmış olduğu yönündeki telmihleri bu kapsamda pek dikkat çekmemiştir. Goldziher'in tasnifiyle Wansbrough'unki arasında bir irtibat var mıdır? Her iki tasnifin oturduğu zihinsel temeller birbiriyle örtüşür mü? Belki akademik titizlikten uzaklaşma sayılabilecek yahut tam tersine psiko-sosyal tarih çözümlemesi kabilinden görülebilecek bir tutumdur ama kısmen niyet okuma pahasına da olsa Goldziher'in Yahudi kimliğini de tartışmaya dahil ettiğimizde nasıl bir netice bizi bekler? Ayrıca Wansbrough'un tefsir türlerine dair tezi müdellel midir? Bu noktada Andrew Rippin'in (ö. 2016) şu hatırlatmasını hesaba katmak isabetli olacaktır: "Son 20 yılda, Nabia Abbott (ö. 1981), Fuat Sezgin (ö. 2018) ve John Wansbrough hariç Goldziher'in tasnifine cevap mahiyetinde alternatif üretilmemiştir."¹⁴

Esinlenme, ilham alma, etkileşim, taklit ve bire bir kopyalama gibi farklı ifade biçimleriyle anlatılan olgunun başka örnekleri var mıdır? İlk etapta bu sorularla merakımı kamçılaman araştırma konusu neticede beni tefsir türlerine dair köken soruşturmasından başlayarak kültürlerarası etkileşimin başka örneklerini incelemeye götürdü. Bir bakıma, İslam tefsir geleneğindeki rivâyet, dirâyet ve ahkâm gibi tefsir türlerinin Yahudi tefsir geleneğinin gölgesinde şekillendiği iddiasının tahliline yoğunlaştım. İslam tefsir geleneğinin ve Kutsal Kitap tefsirinin teşekkülünü tarihsel sürece yoğunlaşarak ele aldım. Wansbrough'un tezine reddiye mahiyetinde karşı argümanlarla yazıyı des-

13 Cündioğlu, "Çağdaş Tefsîr Tarihi Tasavvuru'nun Kayıp Halkası", 64-72.

14 Rippin, "Introduction", 2.

teklemeye çalıştım. Nihayetinde geldiğim nokta, etkileşim tarihinin bir kesitini, tefsir tarihinin bir meselesiyle irtibatlandırarak ele alma noktasında elverişli bir zemin sağladı.

2. Tasnif Tartışmalarında Köken Arayışı Problemi

Tasniflerin orijinalliği hususundaki ısrar belgeye, veriye ve arkeolojik kanıta dayandığı zaman muteberdir. Aksi halde bu durum, duygusal saiklerin tetiklemesinin mahsulü olarak okunabilir. Söz konusu tasniflerin bir başka kültürden esinlenme yoluyla yahut doğrudan alınmak suretiyle şekillenmiş olduğunu varsaydığımızda; bunu kültürlerarası intihal olarak mı adlandırmak gerekir? Yoksa bilimin yolunun terakümden geçmesi hasebiyle zaten işin doğasına uygun bir biçimde cereyan ettiğini mi kabullenmek gerekir? Mesela Bîrûnî'nin (ö. 453/1061) Arapların paganist dönemlerinde işlettikleri nesi uygulamasına dair yorumu, kültürlerarası etkileşimin çarpıcı bir örneğini sunar. Bîrûnî'ye göre Arapların hacılara ticarî malzemeleri pazarlayabilmeleri için hac takviminde değişiklik yapmaları gerekiyordu. Ayların yerini değiştirmeye dayanan sistemi ise hicretten yaklaşık 200 yüzyıl kadar önce komşuları olan Yahudilerden öğrenmişlerdi.¹⁵ Bu örnek, tefsir türleri tartışmasına ilişkin doğrudan bir şey söylemiyor olsa da toplumların sosyal ve kültürel tarihlerindeki etkileşimin -kimi zaman- mekân birlikteliği üzerinden temin edildiği noktasında veri sağlar.

Tefsirlerin tasnifinde rivâyet ve dirâyet kavramları belirgin bir öneme sahiptir. Bu kavramların İslam tefsir mirasında ilk kez kullanıldığı zamanın tespiti, intihal tartışmalarına ışık tutması bakımından kayda değerdir. Hikmet Koçyiğit'in rivâyet ve dirâyet kavramlarının kullanımına dair yaptığı araştırmasında ulaştığı neticeler şöyledir: "Sa'lebî' (ö. 427/1035) kendi dönemine kadar olan tefsir çalışmalarını değerlendirirken dirâyet, tenkid, rivâyet ve nakille yapılan çalışmalardan bahsetmiştir." Koçyiğit bu anlatıdan hareketle Sa'lebî'nin rivâyet ve dirâyet kavramlarını -çok net bir biçimde olmasa da- ilk kullanan müfessir olduğu sonucuna varır.¹⁶ Mevcut tasnifler hakkında derli toplu bilgiler sunan Koçyiğit, rivâyet-dirâyet kavramlarının sarahaten ilk kez kullanımının Kâfiyecî'ye (ö. 879/1474) ait olduğunu tespit etmiştir.¹⁷ Dehlevî'nin (ö. 1176/1762) doğrudan müfessirleri tasnif ettiğini söyleyen Koçyiğit, bu sınıflandırmada bir orijinallik görmez. Zira bahsi geçen tasnifte, Zerkeşi ve

15 Michael Bonner, "'Time Has Come Full Circle': Markets, Fairs And The Calendar In Arabia Before Islam", *The Islamic Scholarly Tradition -Studies in History, Law, and Thought in Honor of Professor Michael Allan Cook-*, ed. Asad Q. Ahmed vd. (Leiden-Boston: Brill, 2011), 21-22; Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye anî'l-kurûni'l-hâliye* (Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2008), 74-75.

16 Hikmet Koçyiğit, "Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/31 (Ocak-Haziran 2014), 49-50.

17 Koçyiğit, "Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi", 50.

Suyutî'den yararlanmıştır. Dehlevî'nin tasnifinde, eserlerin içerik ve üslup değerlendirmesi üzerinden bir sınıflandırma yoktur. Bunun yerine Dehlevî, muhaddislerin tefsiri, mütekellimlerin tefsiri, fıkıh usûlcülerinin tefsiri, nahivci dil âlimlerinin tefsiri, edebiyatçıların tefsiri, mahir kurrânın tefsiri ve su-filerin tefsiri¹⁸ şeklinde müelliflerin yetkinlik alanını merkeze almaktadır.

Söz konusu kavramların kullanımı üzerine mesai harcayan araştırmacılar-dan biri de Velid Salih'tir. Gelenekte sıklıkla kullanılan tefsir bi'l-me'sûr ye-rine Emîn el-Hûlî'nin tefsirü'r-rivâye kavramsallaştırmasına dikkat çeken Ve-lid Salih, onun erken dönem tefsirinin otantik olmadığı tezini ispatlama çaba-sına işaret eder.¹⁹ Kavram tarihi soruşturması yapan Velid Salih, 1940 yılından önce tefsir bi'l-me'sûr ibaresinin analitik bir kavram olarak yerli ilim dün-yasında (indigenous scholarship) kullanılmadığını tespit etmiştir. Ona göre tefsir bi'l-ilm kullanımı vardır ama tefsir bi'l-me'sûr kullanımı yoktur.²⁰ Suyutî'nin eserini *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-tefsir bi'l-me'sûr* diye isimlendirdiğini görmezden gelmeyen Salih, bunu kavramın analitik düzeyde kullanımına dâhil etmez.²¹ Ezher, müfredatını yenileme ihtiyacı duyup mensuplarından Abdülazîm Zürkânî'ye (ö. 1367/1948) Kur'ân ilimleri kitabı yazmayı sipariş edince, *Menâhilü'l-irfân* adlı eserde tefsir bi'l-me'sûr kavramı analitik bir formda kullanılmıştır. Zürkânî tefsirin taksimi meselesini tartıştığı kitabında üçlü bir tasnif sunar: "Tefsir bi'l-me'sûr diye de adlandırılan tefsir bi'r-rivâye, tefsir bi'r-re'y diye adlandırılan tefsir bi'd-dirâye ve işârî tefsir."²² Goldzi-her'in Ali Hasan Abdülkadir tarafından 1944'te basılan ve Goldziher'in Al-manca "traditionelle Koranauslegung" terimine atıfta bulunmak için et-tefsir bi'lme'sûr terimini kullanan ilk eksik çevirisi de göz önüne alındığında, Ze-hebî'nin hemen öncesindeki bir zaman diliminde kavramın yaygınlaştığını anlıyoruz.²³

Velid Salih'e göre tefsir literatürünü bütüncül-kapsamlı olması hasebiyle içerik merkezli bir tasnife tabi tutmak uygun değildir. Ona göre Taberî (ö. 310/923) sonrası süreci işlev bakımından üçe ayırmak makul bir tasniftir: An-siklopedik tefsirler, bunlardan sonra gelişen medrese tarzı tefsirler ve haşiye türündeki çalışmalar.²⁴

Tefsirin fonksiyonelliği bakımından Velid Salih'in yaptığı tasnif çarpıcıdır. Bütün tefsir materyalini medrese ve ansiklopedik şeklinde ikiye ayıran Sa-lih'in bu tasnifi işlev odaklı bir tasnif olsa da nihai tahlilde tefsirlerin vasıfla-

18 Koçyiğit, "Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi", 57.

19 Saleh, "Preliminary Remarks", 12.

20 Saleh, "Preliminary Remarks", 31.

21 Saleh, "Preliminary Remarks", 32.

22 Saleh, "Preliminary Remarks", 34-35.

23 Saleh, "Preliminary Remarks", 35.

24 Saleh, "Preliminary Remarks", 20-21.

rını göz önünde bulundurur. Ona göre, toplumun sünî düşüncesinin otoritesini tahkim etme görevini yerine getiren tefsirler ansiklopedik kısma girer. Ansiklopedik tefsirlerin muhtasarları yani medrese için olanlarsa tartışma ve müzakere için oldukça işlevsel ve kullanışlıdır.²⁵

Diyanet İslam Ansiklopedisi'nin "Tefsir" maddesinde kaynakları ve yöntemleri bakımından tefsirler zikredilirken; rivâyet, dirâyet, işârî, lugavî, mezhebi, ilmî, içtimâî, konulu tefsir ve ahkâm tefsirlerine yer verilmiştir.²⁶

Muhatap kitlesini esas alarak eser vermek denildiğinde tefsir alanında Vâhidî (ö. 468/1076) akla gelir. Onun basit-vasît-vecîz [*el-Basît fi tefsîri'l-Kur'ân, el-Vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz, el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd (el-Vasît beyne'l-makbûd ve'l-basît)*] üçlemesi şeklindeki eserleri, okur kitlesinin düzeyini merkeze alarak hazırlanmıştır. Karen Bauer, Vâhidî'nin bu uygulamasının benzerinin, antik Yunan'da eğitim maksatlı var olduğunu iddia eder.²⁷ Buradan hareketle, Vâhidî'nin antik Yunan kültüründen esinlenerek eser türlerini biçimlendirdiğini iddia etmek tuhaf olmaz mı? Anakronik bir üsluba büründürerek soracak olursak; Nîşâbur doğumlu ve hicrî 468'te vefat eden Abbâsî döneminde yaşayan, Kur'ân ilimleri, tefsir ve Arap dili alanında yetkinliğiyle şöhret bulan, klasik usulde bir eğitim alan ve muhtemel ilmî seyahatlerinin coğrafyası Cürçân, İsfahan ve Bağdat'la sınırlı olan müfessirin²⁸ antik Yunan mirasına ait literatürün hangi kesitinden, hangi dil aracılığıyla istifade ettiğini net bir şekilde tespit etmek mümkün müdür? Bu soruya cevaben, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*'ün müellifi Dimitri Gutas'ın doyurucu bilgilendirmeleri -sarahaten olmasa da delaleten- engin bir tablo sunar. Onun araştırmalarına göre Bizans imparatorluğu ve Yakındoğu'da mevcut bütün din dışı Yunanca kitapların 8. yüzyılın ortasından 10. yüzyılın sonuna kadar Arapçaya çevrildiği bilgisi pek çok kanıt üzerinden teyit edilebilir.²⁹ Bir başka deyişle, Yunanca-Arapça çeviriler kanalıyla erken Abbasî toplumunun kütüphanesine dâhil olan kaynaklar, o çağın müfessirlerinin erişim mesafesindedir. Abbasî döneminin âlimi olan Vâhidî'nin de bundan nasiplenebileceği tahmin edilebilir fakat müellifin karşılaştığı eserlerin fihristini çıkaracak düzeyde bir biyografi bilgisinden mahrum olduğumuza göre bu bağlamda söylenecek

25 Walid A. Saleh, *The Formation of the Classical Tafsîr Tradition -The Qur'ân Commentary of al-Tha'labî (d. 427/1035)*- (Leiden: Brill, 2004), 16-17; Karen Bauer, "I Have Seen The People's Antipathy To This Knowledge': The Muslim Exegete And His Audience, 5th/11th-7th/13th Centuries", *The Islamic Scholarly Tradition -Studies in History, Law, and Thought in Honor of Professor Michael Allan Cook-*, ed. Asad Q. Ahmed vd. (Leiden-Boston: Brill, 2011), 294.

26 Abdulhamit Bırışık, "Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Ağustos 2022).

27 Bauer, "I Have Seen The People's Antipathy To This Knowledge'", 296-297.

28 Abdurrahman Çetin, "Vâhidî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Haziran 2022).

29 Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür -Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu-*, çev. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015), 15.

şeyler tahminden öteye geçmeyecektir. Tekrar esas meseleye dönecek olursak, bütün bu anlatılanlarda vurgulanan tez şudur: Muttasıl bir tecride tabi tutulmadığı müddetçe toplumlar, ticaret malzemelerinin değiş tokuşundan kelime alışverişlerine; kurucu metinlerin ana konularından eser türlerine varıncaya kadar pek çok alanda irtibat içindedir. Hal böyle olunca, irtibatın neticesi olan etkileşimi tabii karşılamak gerekir. Bunu üstünlük ve yenilgi denkleminde okumak yerine insanoglunun yeryüzü serüvenindeki güzergâhı olarak kabul etmek daha uygun olsa gerek.

Görebildiğimiz kadarıyla mevcut tasnifler, rivâyet, dirâyet ve işârî gibi isimlendirmelerin ortaya çıkış zamanına dair net kronolojik bir liste sunmadığı gibi bu adlandırmaların kaynağı meselesinde ipucu da vermez. Öyleyse mevzuyu Wansbrough'un iddiası üzerinden ele almak, tartışmanın dinamiklerini göstermesi bakımından makul olacaktır. "Homojen" şeklinde vafedilemeyen tefsir literatürünü üslup ve işlevsel kriterleri işleterek sınıflandırmayı deneyen Wansbrough, haggadic, halakhic, masoretic, rhetorical ve allegorical adlı tasnifleri üretmiştir.³⁰ Wansbrough bu kavramların Arapça karşılıklarını kullanmamıştır. Gerçi onun Almanca, Latince ve Fransızca³¹ kelimeleri tercüme etmeme hususundaki keyfiligi göz önünde bulundurulursa bu da o kapsamda değerlendirilebilir.

3. Wansbrough'un Kur'an Tefsirlerine Yönelik Tasnifi

Wansbrough'un *Quranic Studies* kitabının yeni baskısına önsöz yazan Andrew Rippin, kitabın okunmasını zorlaştıran dil kullanımına yönelik şikâyetini Wansbrough'ya iletir. Bu sohbet esnasında her ne kadar yazar şaşkın ve kızgın olsa da³² kitabın sonuna eklenen sözlük, bahsi geçen zorluğu telafi etmeye

---

30 John Wansbrough, *Quranic Studies -Sources and Methods of Scriptural Interpretation-*, çev. Andrew Rippin (Amherst-New York: Prometheus Books, 2004), 119. Andrew Rippin'in bu eserdeki katkısı çeviri, mukaddime yazımı ve genişletilmiş notlardan oluşur.

31 Wansbrough, *Quranic Studies*, 309-316.

32 Wansbrough, *Quranic Studies*, xiii.

ikna olduğunun göstergesi olmalıdır.³³ İşte bu sözlükte, haggadic³⁴ kelimesine takdir edilen anlam şöyle izah edilmiştir: “Geleneksel Yahudi edebiyatının, hahamların hayatlarından ve İncil’deki anlatılar veya hikâyeler üzerine ayrıntılı incelemelerden oluşan ve bu nedenle, kutsal metnin herhangi bir geleneksel vaazına, vaaz yorumuna atıfta bulunan kısmı”³⁵ Wansbrough’ya göre haggadic tefsirlerin üç özelliği şunlardır: Anekdot, Peygamber’den gelen rivâyet ve müphem ifadelerin tespiti.³⁶ Wansbrough, Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Kelbî (ö. 146/763) ve Süfyân es-Sevrî’nin (ö. 161/768) tefsirlerini, İbn İshak’ın (ö. 151/768) *Siyer*’ini ve Buhârî’yi (ö. 256/870) -Kitâbü’t-Tefsir özetinde- bu tür tefsirler arasında değerlendirmektedir.³⁷ Wansbrough’nun yaklaşımı iki açıdan problemlidir. Öncelikle söz konusu tanım, rivâyet tefsirini karşılamıyor. Nitekim rivâyet tefsirinde kullanılan malzeme bundan çok daha fazlasıdır. İkinci olarak ise haggadic tefsir kapsamına dâhil ettiği eserler, rivâyetten ve anekdottan ibaret değildir. Örneğin Mukâtil’in tefsirinde leksikografik (sözlükbilimsel) bilgiyle karşılaşıyoruz.³⁸ Hatta salt nakil aktarımı gibi bir söylem bir yana, Ömer Türker günümüze ulaşan ilk tam tefsirin müfessiri

-
- 33 Kitapta Almanca, Arapça, Latince ve İbrânîce kelime ve hatta cümlelerin tercümesiz şekilde verilmesi, Wansbrough’un okunmasını zorlaştıran dil zorluğu arasında sayılabilir. bk. Wansbrough, *Quranic Studies*, 126, 134, 136, 162, 167. Eğer zihin okuma kabilinden görülmezse, müellifin farklı dillerde yetkinliğine delalet eden bu üslubundan adeta “kitabımı okumak için dilsel açıdan şu düzeyde olmalısınız” iması seziliyor. Wansbrough’un yazdığı metnin arasında kullandığı muhtelif dillerden kelimeler onun yazısında üslup problemi doğurmuştur. Wansbrough’un dil kullanımına yönelik tenkitler hakkında bk. Merve Akgün, *Kur’an Tarihinde Revizyonist Oryantalistler: John Wansbrough, Christoph Luxenberg ve Gerd-R. Puin* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 40; Şenol Çakmak, *Kur’an’a Oryantalist Yaklaşımlar: John Wansbrough Örneği* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 34.
- 34 Wansbrough’nun tefsirin tasnifiyle alakalı düşünceleriyle tefsirin muhtevasıyla alakalı düşünceleri benzerlik gösterir. Örneğin Mukâtil’in tefsirindeki anlatının Yahudi doktrininden alındığını hatta bunun polemik söyleminin çok primitif bir düzeyini yansıttığını söyler. bk. Wansbrough, *Quranic Studies*, 125. Bununla birlikte onun ana ilgisinin Kur’an metnindeki “biblical” unsurlardan ziyade tefsirde kullanılan malzeme ve metoda yoğunlaştığını söylemekte yarar var. bk. Wansbrough, *Quranic Studies*, 134.
- 35 Wansbrough, *Quranic Studies*, 311.
- 36 Wansbrough, *Quranic Studies*, 141.
- 37 Çakmak, *Kur’an’a Oryantalist Yaklaşımlar*, 77; Wansbrough, *Quranic Studies*, 122-181. Ancak müellif, Buhârî ve haggadistler arasındaki temel farkın isnad olduğunu vurgular. bk. Wansbrough, *Quranic Studies*, 181.
- 38 Kees Versteegh, “Foreword”, *Arabic-English Dictionary of Our’anic Usage*, nşr. al-Said M. Badawi - Muhammad Abdel Haleem (Leiden-Boston: Brill, 2008), viii.

Mukâtil b. Süleyman'ın malumatfuruş bir vaizin çok ötesinde bilgi teorisi geliştiren kimliğini vurgular.³⁹ Mukâtil b. Süleyman ve tefsirine dair makalesinde M. Suat Mertoğlu ise Mukâtil'i "tefsirde sadece rivâyeti değil, aynı zamanda dirâyeti de kullanan ilk müfessirlerden biri" şeklinde tanır.⁴⁰

Mukâtil'in tefsirinde metin ve yorumun iç içe geçtiğini⁴¹ söyleyen Wansbrough, bu tür kısa izahların haggadic türündeki tefsirlerde uygulandığını söylemektedir.⁴² Bununla birlikte kısa izahların halakhic ve masoretic tefsirlerde, metinsel ve hukuki probleme çözüm üretme maksadı bakımından daha semereli olabileceğini düşünmektedir.⁴³ Wansbrough'nun tefsir türleri meselesinde kafa karışıklığı⁴⁴ yazdığı metne yansımıştır. Örneğin haggadic tefsirlerinin tipik özellikleri arasında nüzul sebepleri rivâyetlerinin ve şiir şevahitlerinin bulunmadığını söylerken ve üstelik bunu Mukâtil tefsiri üzerinden somutlaştırma çabasına girişmişken aynı kitabın bir başka paragrafında bunun aksini söyler. Haggadic tefsirlerde nüzul sebebi bilgisinin değerinin anekdot kabilinden olduğunu, "arkaplan sağlamak ve yerel rengi vermek" maksadı olduğunu söyler. Ona göre haggadic tefsirlerde vahiy kronolojisi oluşturmaya yarayan nüzul sebebi rivâyetleri bulunmaz.⁴⁵ Bunu ilk aktarımındaki iddiasının ilerleyen sayfalarda tashih edildiği şeklinde düşünebiliriz. Zira müellifin haggadic kapsamına aldığı Mukâtil tefsirinde nüzul sebebi rivâyetlerine yer verilmiştir.⁴⁶

Wansbrough'un tefsirlerle alakalı beşli kategorisinde ahkâm tefsirine tekabül eden bir konuma yerleştirdiği "halakhic" kavramıdır. Yahudi hukuk geleneğini tanımlayan bir tabiri kullanan Wansbrough'un bilinçli bir seçimde bulunduğu araştırmalarda dile getirilmiştir.⁴⁷ Halachic kavramını "Yahudi hukuk literatürü ve dolayısıyla kutsal metinlerin herhangi bir geleneksel yasal yorumuna yapılan atıf"⁴⁸ şeklinde açıklar.

39 Ömer Türker, *Erken Dönem Tefsirlerinde Tevil Sorunu -Mukatil b. Süleyman'dan Hareketle Bir İnceleme-* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 121.

40 M. Suat Mertoğlu, "Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Te-davülü", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 26/50 (2021), 190.

41 Wansbrough, *Quranic Studies*, 127.

42 Wansbrough, *Quranic Studies*, 129.

43 Wansbrough, *Quranic Studies*, 130.

44 En nazik ifadesiyle kafa karışıklığı denilebilir. Eğer metin içerisindeki tutarsızlığı okurun fark etmeyeceğini düşünen ve bir bakıma okuru hafife alan üstenci bir yaklaşımdan kaynaklanmıyorsa; söz konusu hata, zühul eseri olarak görülebilir. Üçüncü bir ihtimal olarak da Wansbrough'un ortaya attığı tezin cılızlığına işaret sayılabilir.

45 Wansbrough, *Quranic Studies*, 141.

46 Sekh Ali Nur, *Mukâtil b. Süleyman ve Vâhidî'nin Esbâb-ı Nüzûl Rivayetlerinin Mukayesesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 30-116.

47 Brannon Wheeler, "Quran and Muslim Exegesis as a Source for the Bible and Ancient History", *The Convergence of Judaism and Islam - Religious, Scientific, and Cultural Dimensions-*, ed. Michael M. Laskier vd. (Gainesville: University Press of Florida, 2011), 24.

48 Wansbrough, *Quranic Studies*, 311.

Wansbrough, halakhistlerin tefsir geleneklerini kullanmalarının ahkâm, ihtilaf ve nesh gibi konularda tefsir literatüründe görülebildiğini söyler.⁴⁹ Ahkâm yerine parantez içinde “halakhot” ifadesini kullanmaktaki ısrarı⁵⁰ ve “Muslim halakhic exegesis”⁵¹ ifadesine yer vermesi de müellifin kavram kullanımında rastgele hareket etmediğine bilakis bile isteye bu tutumunu sürdürdüğüne işaret edebilir.

Vahiy ortamının tasvirinin, haggadic tefsirlerde gelişmeyip halakhic tefsirlerde gelişen bir konu⁵² olduğunu iddia eden yazar, Kelbî'nin bu hususta bir istisna sayılabileceğine işaret eder.⁵³ Sık sık istisna kaydı düşmesi esasında onun yaptığı tefsir türleri kategorisinin bulanık bir manzara içerdiğini gösteriyor.

Masoretic kavramı, “altıncı yüzyıldan onuncu yüzyıla kadar Masoretler tarafından Eski Ahid'e düşülen eleştirel notlar ve şerhler”⁵⁴ şeklinde açıklanır. Ona göre Kur'ân'ın masoretik tefsiri (Quranic Masorah) leksikolojik izah, gramer analizi ve ittifak edilen kıraatleri içerir.⁵⁵ Şenol Çakmak, Wansbrough'un masoretic tefsirlerden bahsederken nesh nazariyesinin çıkmazlığına işaret etmek maksadıyla 12. yüzyıl müellifi Maimonides'e (ö. 601/1204) atf yaparken anakronizme düştüğünü söyler.⁵⁶

Wansbrouh'ın tefsir türleriyle alakalı bu isimlendirmelerde ısrar edişi sadece dil kullanımındaki keyfilikle ve özensizlikle geçiştirilebilecek bir durum olmamalıdır. Çünkü onun muhkem, müteşabih, tefsir, tevîl, ulemâ, irab, isnad, tabakât ve usûlü fıkıh gibi kelimeleri kullanırken bunlara Kutsal Kitap literatüründen karşılıklar önermemesi düşündürücüdür.⁵⁷

4. Wansbrough'un İddasının Tahlili ve Etkileşim Meselesi

Wansbrough, Taberî öncesi tefsir kitaplarını beş başlıkta kategorize eder. Bunlar rivâyet (haggadic), fikhî (halakhic), dilbilimsel (masoretic), ıcazî (rhetorical) ve işârî (allegorical) tefsirlerdir. Ona göre bu sıralama kendi içerisinde bir kronoloji de barındırır. Bir başka deyişle tefsir türlerinin teşekkülü, bu sıralama-dizilim doğrultusunda olmuştur.⁵⁸ Fakat kronolojik akışa dair bu id-

49 Wansbrough, *Quranic Studies*, 183.

50 Wansbrough, *Quranic Studies*, 195.

51 Wansbrough, *Quranic Studies*, 201.

52 Wansbrough, *Quranic Studies*, 141.

53 Wansbrough, *Quranic Studies*, 142.

54 Wansbrough, *Quranic Studies*, 312.

55 Wansbrough, *Quranic Studies*, 202.

56 Wansbrough, *Quranic Studies*, 201; Çakmak, *Kur'an'a Oryantalist Yaklaşımlar*, 75.

57 Wansbrough, *Quranic Studies*, 153-158.

58 Yaşar Çolak, *Batı'da İslam Tarihinin Erken Dönemine İlişkin Farklı Metodolojik Yaklaşımlar: John Wansbrough, Michael Cook - Patricia Crone ve Lawrence I. Conrad Örneği* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 86.

dia bazı problemler içermesi bakımından üzerinde durulmaya değerdir. Öncelikle bu kronolojik akışın tarihlendirmesi okura sunulmamıştır. Müellif, haggadic tefsirin ne zaman başlayıp bittiği hususunda bilgilendirme yapmaz. Öte yandan, Kur'ân tefsirinin normatif disiplin statüsüne ulaştığı, müfessirin arzu ettiği ve amacına en uygun unsurları seçip aldığı ve bu malzemeyi düzenlemekte özgür olduğu bir süreçten bahseder. Zemaşşerî'nin (ö. 538/1144) tefsirine haggadic, halakhic ve masoretic tiplerin metotlarını ve sonuçlarını içermesi bakımından bu sürecin ürünü olarak atıf yapar.⁵⁹ Bundan yola çıkarak Wansbrough'un tefsir türlerine atfettiği vasıflarla özdeşleştiremediği eserlerden bahsederken tutarsızlığını saklayamadığını söylemekte sakınca olmasa gerek.

Öte yandan tefsir türlerinin teşekkülündeki kronoloji iddiası pek çok yönden tenkide açıktır. Yazar haggadic tefsiri hicrî üçüncü asra konumlandırır ancak Mukâtil'in *Tefsîrü'l-ğamsi mi'e âye mine'l-Kur'ân* adlı eseri hicrî ikinci asra aittir. Dolayısıyla iddia edilen kronolojinin işlediği pek söylenemez.⁶⁰ Fakat onun Mukâtil'in en erken hicrî üçüncü asrın başından öteye gitmediği yönündeki beyanı göz önünde bulundurulursa⁶¹ kendi içinde kısmî bir tutarlılık sergilediği düşünülebilir. Fakat bu tutumunu her örnekte sürdürmemiştir. Mesela Şâfiî'nin (ö. 204/820) *Ahkâmü'l-Kur'ân*⁶²'ni halakhic tefsir kapsamında sayarken⁶³ de kendi zihninde kurguladığı kronolojiyi ihmal eder. "Kronolojik teşekkül" meselesinde müellifin tutarlı olmadığına işaret eden verilerden biri de masoretic ile haggadic'in eş zamanlı teşekkülüne dair söylemidir.⁶⁴

Wansbrough'un tefsir türlerinin oluşumunun kronolojik bir seyir izlediği iddiası hakkında Karen Bauer, onun tutarsızlığını aşikâr ederek şöyle der: "Wansbrough bu tezi için yeterli düzeyde kanıt sunamadı. Onun kronolojik dizimine göre haggadic'ten sonra halakhic gelmeli. Fakat Mukâtil'in ahkâm tefsirini, rivâyet tefsirinden sonra yazdığına dair bir veri elimizde yoktur." Kees Versteegh'in de sıklıkla temas ettiği üzere dilbilimsel tefsir-sözlükbilimsel tefsir erken dönemlerde, Mukâtil'in çağında neşet etmiştir. Dolayısıyla Wansbrough'un tefsir çeşitlerinin teşekkülüne dair kronolojik iddiası yine cılız kalmaktadır. Wansbrough'un gözden kaçırdığı noktalara örnek olarak şu

59 Wansbrough, *Quranic Studies*, 139.

60 Wansbrough, *Quranic Studies*, 146, 170.

61 Wansbrough, *Quranic Studies*, 209.

62 Bu eserin Şâfiî'ye aidiyeti konusundaki tartışmalar için bk. Bilal Aybakan, "Şâfiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Ağustos 2022).

63 Wansbrough, *Quranic Studies*, 151.

64 Wansbrough, *Quranic Studies*, 146.

da verilebilir: Ona göre sebab-i nüzûl rivâyetleri halakhic yani ahkâm tefsirlerinin karakteristiğidir. Oysa onun kronolojik diziminde bir önceki sırada olan haggadic tefsir kısmında da nüzûl sebebi rivâyetleri kullanılmıştır.⁶⁵

Wansbrough'un iddiası birçok yönden eleştiriye açıktır. Öncelikle Yahudi tefsir ürünlerinin, Kur'ân tefsirlerini etkilediği iddiası yüzeysel bir tezdır. Bunun kanıtlanması için aralarında etkileşim ilişkisi kurulan eserlerin verilmesi gerekir. Etkileşimin cereyan ettiği dilin gösterilmesi ve kronolojik bir haritalandırmanın yapılması da beklenir. Hatta İslam tefsir mirasının ilk ürünlerini telif edenlerin bildikleri dillere varıncaya kadar bir nevi akademik özgeçmiş bilgileriyle söz konusu iddianın tutarlılığı sağlanmaya çalışılır. Fakat Wansbrough'nun tezini güçlendirmek için bu türden argümanlara başvurmaması, onun iddiasının zayıflığını ortaya koyar. Etkileşimin gerçekleştiği dilin tespiti meselesi bile bu konuyu tartışmak için uygun bir zemin sayılabilir. Elimizdeki verilere göre ilk sistemli tam tefsirin müelifi Mukâtil b. Süleyman'ın Arapça tefsirini yazarken üslup ve muhteva bakımından etkilendiği bir Tevrat müfessiri aramamız gerekecek. Mukâtil'in kitap yazacak düzeyde bildiği dillerin tespiti müstakil bir araştırmayı gerektirir. En azından eser yazdığı dilden yani Arapça üzerinden bir etkileşim iddiasını teyit eden veya imkânsızlaştıran bir deneme yapmak mümkündür. Bunun için bazı varsayımlarda bulunmamız gerekecek. Örneğin Mukâtil'in sadece Arapça bildiğini farz edersek bu durumda onun yararlanacağı Tevrat tefsirlerinin de Arapça veya Arapçaya tercüme edilmiş olması gerekir. Ahd-i Atîk'in Arapçada ilk tam tefsiri Ebû'l-Ferec Abdullah b. Tayyib (ö. 435/1043) tarafından yapıldığı bilinmektedir. Araştırmalara göre bu eser Süryanice yazan müelliflerden beslenmiştir.⁶⁶ Batı'da Abulpharagius Abdalla Benattibus adıyla tanınan, Bağdat'ta yaşayan İbnü't-Tayyib'in Süryanice ve Grekçe bildiği ve 60'a yakın eserinin çoğunu Arapça yazdığı tespit edilmiştir.⁶⁷ Demek oluyor ki Mukâtil'in vefatından yaklaşık üç asır sonra telif edilen ilk tam Ahd-i Atîk tefsirinden istifade etmesi veya bunlarla etkileşime girmesi zaman bakımından imkânsızdır. Öyleyse etkileşimin yönü üzerinde yeniden düşünmekte fayda var. Wansbrough'un iddiasını adım adım tahlil etmek yararlı olacaktır. Şayet, onun iddia ettiği üzere İslam tefsir külliyatında rivâyet ve dirâyet tefsirleri, Yahudi tefsir mirasının izinde şekillendiyse her iki geleneğin tefsir ürünlerinin ortaya çıkış zamanlarını tespit etmek isabetli olacaktır. Wansbrough'un haggadic ve halakhic kavramsallaştırması üzerinden ortaya attığı iddianın geçerli yahut batıl

65 Karen Bauer (ed.), *Aims, Methods and Contexts of Qur'anic Exegesis (2nd/8th – 9th/15th)* (New York: Oxford University Press, 2013), 5-6.

66 Samir Khalil Samir, "Christian Arabic Literature in the Abbasid Period", *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*, ed. M. J. L. Young vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 447.

67 Mahmut Kaya, "İbnü't-Tayyib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29 Temmuz 2022).

olup olmaması için şu soruya cevap vermek gerekir: Tevrat tefsir geleneğinin oluşum seyri ile İslam tefsir mirasının serüveni arasında paralellik var mıdır?

Tevrat tefsirinin gelişim aşamalarına bakıldığında; Ahd-i Atık'i Arapçaya çeviren, gramer alanında yetkin bir isim, sözlükbilimci, müfessir ve Ahd-i Atık mütercimi Saadya Gaon b. Yûsuf el-Feyyûmî (ö. miladi 942)⁶⁸ ile başlayan bir süreç karşımıza çıkar. Tevrat tefsirinde, Peşat Dönemi olarak adlandırılan süreç, İbrânicenin gramer esasları ile sistematik bir şekilde çalışılıp tefsirde kullanılmaya başlandığı, gramer ve etimoloji çalışmalarını içeren sözlüklerin hazırlandığı dönem⁶⁹ olarak nitelenir. Saadya Gaon'un 882-942 yılları arasında yaşadığı⁷⁰ hatırlanırsa, bu sürecin Kur'an tefsirlerinin serüveniyle mukayesesi rahatlıkla yapılabilir. *Mecâzü'l-Kur'an*, *Me'ânü'l-Kur'an*, *Îrâbü'l-Kur'an*, *Kitâbü'l-'Ayn*, *el-Kitâb* gibi gramer ve sözlük içerikli çalışmaların ortaya çıkış tarihine baktığımızda bunların Taberî öncesi sürece konumlandıklarını görürüz. Dolayısıyla burada bir etkileşimden bahsedilecekse, bu etkileşimdeki güçlü unsurun İslam kültür ürünleri olduğu söylenebilir. Öyleyse Wansbrough'un iddiasını tersine çevirerek şu soruyu sormak isabetli-makul olabilir: Mademki İslam tefsir mirasının oluşumu diğerine nispetle kronolojik akışta daha önceki bir zaman dilimine denk düşüyor. Öyleyse Yahudi geleneğindeki "geleneksel dört tefsir metodu ya da dört katmanlı tefsir metodu olan peşat, remez, deraş ve sod olarak adlandırılan ve sırasıyla literal, alegorik, menkıbевî ve bâtinî tefsire tekabül eden tefsir metotlarına"⁷¹ bir köken arayacak olursak, neden İslam tefsir ürünlerini ya da coğrafi, ticarî ve kültürel bağların getirisi olarak Fars ve Hind'de üretilen kutsal kitap tefsirlerini referans vermeyelim!

Burada üzerinde durmamız gereken önemli bir nokta şudur: Tevrat tefsir geleneğindeki türlerle İslam tefsir geleneğindeki türler arasında mutlak bir etkileşim ilişkisinden bahsedilemez. Aksine, bunun olmadığını kanıtlayan veriler mevcuttur. Örneğin, Tevrat tefsir geleneğinde "Büyük Kutsal yazılar anlamında kullanılan *Mikraot gdolot* türü tefsir edisyonlarında, harekelendirilmiş Tanah metninin yanı sıra masoretik notlar, Targum ve kronolojik sıra ile verilen tefsir metinlerinden"⁷² bahsedilir. Demek ki orta çağ Tevrat tefsirlerinde kronolojik tefsir çabasından söz edilebilir. Şayet mutlak etkileşim ol-

68 Paul B. Fenton, "Judaean-Arabian Literature" *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*, ed. M. J. L. Young vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 466.

69 Büşra Şahin, *Tevrat Tefsir Geleneği: Ramban (Nahmanides) Örneği* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 15.

70 Ömer Faruk Harman, "Saîd b. Yûsuf Feyyûmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Ağustos 2022).

71 Şahin, *Tevrat Tefsir Geleneği*, 17.

72 Şahin, *Tevrat Tefsir Geleneği*, 17.

saydı; İslam dünyasında kronolojik tefsirlerin ortaya çıkışı oldukça geç bir döneme rastlamazdı. Üstelik bilgi alışverişinin kolaylaştığı bir süreçte bundan bahsetmek anlamsız olurdu.

Etki tartışmalarına bir başka boyut da Hristiyan yorum geleneğinden dâhil olur; Yahudi tefsir geleneğindeki dörtlü sistemin ilham kaynağının aslında Hristiyanların dörtlü yorum sistemi olduğu iddiası zikredilir. Dolayısıyla peşat, remez, deraş ve sod ile Hristiyan tefsir teorisinde yer alan littera, allegoria, tropologia ve anagoge arasında irtibat olup olmadığı sorgulanır.⁷³

Tevrat tefsir tarihine baktığımızda şunu görürüz: Yahudi alimler Müslüman devletlerin egemenliğinde yaşadıkları sürece kadar Tevrat'ın ayet ayet tefsirini yapmamıştır. "I. Geonim dönemine kadar söz konusu çalışmalar sözlü Tevrat yani Mişna üzerine yapılan gemara/talmud çalışmaları ile yazılı Tevrat yani Mikra üzerine yapılan midraš ve targum çalışmalarından ibarettir. Ancak Geonim döneminde, Yahudi âlimler sistematik Kur'ân tefsirleri ile karşılaşmışlardır."⁷⁴

Orta çağ Babilonya Yahudiliği'nin tanınmış âlim ve yazarı, Ahd-i Atık'ın ilk Arapça mütercimi⁷⁵ Saadia Gaon'un Arapça Tevrat tefsirinin tercümesinde sayısız hata bulunduğunu tespit eden David M. Freidenreich, müellifin İslâmî kaynaklardan ve terminolojiden beslendiğini iddia etmektedir. Yahudi okurlara seslenen Gaon'un o dönemin hâkim dini geleneğinin etkisinde tefsirini şekillendirdiğini ve bu etkinin kavram kullanımından dil kullanımına kadar uzandığını ifade etmektedir. Judeo-Arabî şeklinde yazılan, Orta çağa ait en etkileyici çalışma olarak nitelenen Tevrat tefsirinin⁷⁶ müellifi Saadia Gaon, filolojik ve akli ilkeler doğrultusunda Kutsal Kitap'ın tefsirini yapan ilk müfessir olarak tanıtılır.⁷⁷ Saadia Gaon'un Kur'ân tefsirlerinden etkilendiğine dair tespitlerden biri, onun Taberî'nin muhkem-müteşabih kavramsallaştırmasından etkilendiğini⁷⁸ aktarır.

Saadia Gaon'un imam ve resul gibi İslâmî kavramları kullanmasının, Arapça konuşan muhataplara Kutsal Kitap'ın sahih ve temiz bir tercümesini yapmakla ilişkili olduğu dile getirilmiştir.⁷⁹ Yusuf'un yırtılan gömleğinin "kamîs-qamis" olduğunu belirten Gaon'un⁸⁰ Kur'ân kelimelerine sadakat de-recesi anlaşılır hale gelmektedir. "Gaon isteseydi, Kur'ân'a çok daha fazla re-

73 Şahin, *Tevrat Tefsir Geleneği*, 19-20.

74 Şahin, *Tevrat Tefsir Geleneği*, 121.

75 Harman, "Saîd b. Yûsuf Feyyûmî".

76 David M. Freidenreich, "The Use of Islamic Sources in Saadia Gaon's 'Tafsîr' of the Torah", *The Jewish Quarterly Review* 93/4 (January - April, 2003), 353-354.

77 Freidenreich, "The Use of Islamic Sources", 360.

78 Freidenreich, "The Use of Islamic Sources", 360.

79 Freidenreich, "The Use of Islamic Sources", 393.

80 Freidenreich, "The Use of Islamic Sources", 394.

feransta bulunurdu ama o Müslümanların istifadesine sunacağı bir Kutsal Kitap tefsiri yazmıyordu. Onun İslam'la Yahudiliği sentezlemek gibi bir amacı da yoktu.”⁸¹ Öyleyse onun öncelikli hedefi doğrultusunda kendi okur kitlesinin işine yarayacak biçimde bilgi ve kavramların iktibasına giriştiği anlaşılmalıdır. Her ne kadar müellifin esas sorununun, meşhur İslâmî terimleri kullanmak yoluyla Kutsal Kitap pasajlarındaki irrasyonel unsurları aklileştirmek olduğu iddia edilse⁸² de bu bizim konumuz açısından ikincil düzeyde öneme sahip bir veridir. Burada vurgulamamız gereken husus, onun eserini, İslam tefsir mirasının gölgesinde şekillendirdiğidir.

Saadya Gaon'un tercümesinde, gündelik dilde kullanılan yahut bilinmeyen Arapça kökleri kullanmakta tereddüt etmediği iddia edilir. Bu iddianın kanıtları arasında, İbrânîce ilâhî gazap anlamına gelen rogez kelimesini, Arapça rizc/ceza kelimesiyle; koheni imamla karşılaşması gösterilir. Ayrıca mişna, talmud ve halakha'yı ifade etmek için de fıkıh kavramını kullanmıştır.⁸³ Bu meyanda başka örnekler de anılır. Saadia Gaon'un yanı sıra pek çok Orta çağ Yahudi figürü tarafından da Musa'nın “Resûlullah” şeklinde ifade edildiği⁸⁴ tespit edilmiştir.

Mu'tezilenin, Karâîlerin Tevrat tefsirinde onları özellikle akılcı yaklaşıma öncelik vermeye yönlendirmesi hasebiyle dikkate değer bir etki oluşturduğu tespit edilmiştir. Kutsal metinleri aklî bir yaklaşımla ele almak, sözdizimi/nahiv (syntax) ve gramer bilmeyi gerektiriyordu. Geonim çağında⁸⁵ İbrânîce gramerin gelişiminde öncü rol oynayan Karâîler'in dilbilimsel yorumları, hadis temelli bir fıkıh yaklaşımını benimseyen Rabbânîlerin tefsirleriyle çatıştığında Mu'tezile'nin silahını kuşandıkları nakledilir. Silah metaforuyla anlatılmak istenen şudur: Tıpkı Mu'tezile'nin yaptığı gibi Karâîler de akliyyâtsem'ıyyât ve muhkem-müteşabih konularının üstünde durmuş ve ilahî sıfatlar bağlamında literal anlamdan ziyade alegorik yorumla meyletmişlerdir.⁸⁶ Yahudi teolojisinde Mu'tezilî temayülleri inceleyen David Sklare, 10. yüzyılın

81 Freidenreich, “The Use of Islamic Sources”, 394.

82 Freidenreich, “The Use of Islamic Sources”, 394.

83 Hanan Kamel Metwali, “Arabic Translations of the Hebrew Bible”, çev. Jane Marie Todd vd., *A History of Jewish-Muslim Relations From the Origins to the Present Day*, ed. Abdelwahab Meddeb vd. (Princeton: Princeton University Press, 2013), 632.

84 Freidenreich, “The Use of Islamic Sources”, 362.

85 Geonim dönemi, 589-1038 yılları arasına tekabül etmektedir. bk. Jewish Encyclopedia, “Gaon” (Erişim 8 Aralık 2022). Yasin Meral, Gaonlar dönemini MS 650-1050 olarak vermiştir. bk. Yasin Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik* (İstanbul: MiletNihal Yayınları, 2021), 181.

86 Yoram Erder, “The Karaites and Mu'tazilism”, çev. Jane Marie Todd vd., *A History of Jewish-Muslim Relations From the Origins to the Present Day*, ed. Abdelwahab Meddeb vd. (Princeton: Princeton University Press, 2013), 782.

ikinci çeyreği ve sonrası ile 11. yüzyıl arasında Yahudi yazarların Mu'tezile'nin Basra ekolünden ziyadesiyle etkilendiklerini 12. yüzyıl ve sonrasında Mu'tezile öğretilerinin ihtisarına yoğunlaştıklarını söyler.⁸⁷

Tefsir türlerinin teşekkülündeki etkileşim tartışması diğer etkileşim tartışmalarına nispetle basit görünebilir. Zira pek çok mesele üzerinde tartışılan etkileşim iddiası, tesirin ötesinde doğrudan iktibası çağrıştırmaktadır. Bu iddianın kapsamına dahil olan diğer iddialar şunlardır: Kur'ân kelimesinin İbrânîce "okumak" kökünden türemesi, Kur'ân'daki 114 sure bölümlendirmesinin Yahudilikteki sidrot düzenlemesiyle benzer olması, dînî günler arasında benzerlik olması, Yahudilikteki Talmud ile İslam'ın şifahi hukuku "hadisler" arasında benzerlik, kelime-i şehâdet ile shema İsrail arasında benzerlik, tevhid inancı, namaz – Arabistan Yahudilerinin günde beş vakit ibadet ederken bunun üç vakte düşürülmesi.⁸⁸

Yahudi kültürünün Doğu, Kuzey Afrika ve İspanya'daki merkezlerinin Arap egemenliği altında olduğu onuncu ve on üçüncü yüzyıllar arasında Yahudi edebiyatının Arapça ile olan ilişkilerinin, Yahudi edebiyatı tarihinde dikkate değer olduğu söylenmiştir. Ancak antik ve orta çağ Yahudi literatürüne ilişkin araştırmalarda bahsi geçen Arapça etkisi üzerinde pek durulmadığı bilinmektedir. Bunun sebepleri arasında Avrupa koleksiyonlarında ve kütüphanelerinde bulunan metinler ve Geniza nüshasının ön planda tutulması, ta-kıntılı orijinallik düşüncesi ve ideolojik ve milliyetçi duygu ve düşüncelerin yönlendirmesi gösterilir. Böylece İbrânîce metinlerin oluşturulmasında etkili olan Arap modellerin tespitine yönelik bir ilgi oluşmamıştır.⁸⁹ Yine de araştırmalar Arapça merkezli etkiyi açığa çıkarmaktadır. Bilindiği üzere, Arapça Kur'ân'ın fesahatini ve icazını vurgulayan çalışmalar aynı zamanda Arap edebiyatı ürünlerinin gelişimini de sağlamıştır. Arap edebiyatının gelişiminde Kur'ân'ın rolü büyüktür. İşte Karâîlik literatüründe de -gerek dilbilimsel çalışmalar gerekse Kutsal Kitap tefsiri, halakhic yazılar ve polemikler olsun- Arap edebiyatı ve Kur'ân arasındaki ilişki örnek olmuştur.⁹⁰ Rina Drory'nin ağzından bu vurguyu yinelemekte fayda var: "Doğu Yahudi edebiyatı, Arap edebiyatından ilkeleri, genel kavramları ve edebi faaliyet kalıplarını ödünç aldı ve bunları kendi ana sistemi içindeki unsurları düzenlemek

87 David Sklare, "Yahudi Teolojisinde Mu'tezili Temayüller-Bir Tetkik", çev. Casim Ekinci, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2018), 349.

88 Abraham I. Katsh, "Judaism and Islam", *The Journal of Educational Sociology* 36/8 (April 1963), 401-402.

89 Rina Drory, *Models and Contacts -Arabic Literature and its Impact on Medieval Jewish Culture-* (Leiden: Brill, 2000), 126-127.

90 Drory, *Models and Contacts*, 135.

için kullandı.”⁹¹ Sadece edebiyat üzerinde değil, aynı zamanda Yahudi mistisizminin ve Kabala'nın şekillenmesinde de İslam ve Ortadoğu kültürünün etkisinden bahsedilmektedir.⁹²

İbrânîce dînî şiir üzerindeki Arap-İslam etkisinin, güçlü ve uzun süreli olduğu bu kapsamda anılmalıdır. Üstelik bu etkinin Müslümanların hükümdar olduğu ve Yahudilerin tebaası olduğu her yerde kök salıp bin yıldan fazla bir süre devam ettiği tespit edilmiştir. Abbâsiler döneminde Bağdat'ta dokuzuncu yüzyılda başlayan etkinin, yaklaşık olarak onuncu ve on beşinci yüzyıllar arasında Müslüman İspanya'da devam ettiği yani “İslam Rönesansı” diye tanımlanan zaman dilimlerinde etkin olduğu araştırmacılar tarafından nakledilir. Hatta Arapça şiirden yapılan yapısal, poetik ve dilsel ödünclemelerin ziyadesiyle fazla olması nedeniyle İbrânîce şiirin Arapça şiirden ayrılan yegâne yönünün dili olduğu bile tartışılmıştır. Belki daha da önemlisi, İbrânîce şiirin Arapça şiirden etkilendiği gibi Kur'an, hadis, İslam felsefesi, kelâm ve mistisizmden de etkilendiği bilgisi olmalı.⁹³ Saadya'nın ilâhî hukuku esnetmeye matuf kıyas kullanımlarına dair eleştirisiyle Nazzâm (ö. 231/845) ve İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) kıyasa mesafeli duruşu arasındaki benzerliklere temas edilmiştir.⁹⁴

İslam hukukunun içeriğinin bir kısmının Yahudi hukuk düşüncesini etkilediği⁹⁵ iddiası da bu bağlamda anılmayı hak eder mahiyettedir. İslam'ın Saadya üzerindeki tesirinin her zaman doğrudan olmayıp kimi zaman dolaylı yollardan ve aracı kanallardan olduğu anlaşılmaktadır. Saadya'nın yaşadığı çağda ortaya çıkan mezhebî oluşumlardan Karâîlerin öncülerinden Anan ben David'in sekizinci yüzyılın sonlarında Bağdat'ta, Abbasiler tarafından hapsedilirken Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile karşılaştığı söylenir. Anan'ın *Sefer hamitsvot* adlı Yahudi hukukunun temellerini atacak emirler listesini oluşturduğu bilgisi hesaba katılırsa, mevzu daha anlaşılır hale gelir.⁹⁶

91 Drory, *Models and Contacts*, 144.

92 Ronald C. Kiener, “Jewish Mysticism in the Lands of the Ishmaelites A Re-Orientaion”, *The Convergence of Judaism and Islam - Religious, Scientific, and Cultural Dimensions*, ed. Michael M. Laskier vd. (Gainesville: University Press of Florida, 2011), 147.

93 Merav Rosenfeld-Hadad, “Mişaf al-Shbahot-The Holy Book of Praises of the Babylonian Jews One Thousand Years of Cultural Harmony between Judaism and Islam”, *The Convergence of Judaism and Islam - Religious, Scientific, and Cultural Dimensions*, ed. Michael M. Laskier vd. (Gainesville: University Press of Florida, 2011), 243-244.

94 Yishai Kiel, “The Contours of Abrahamic Identity: A Zoroastrian Perspective”, *Geneses: A Comparative Study of the Historiographies of the Rise of Christianity, Rabbinic Judaism, and Islam*, ed. John Tolan (New York: Routledge, 2019), 119.

95 Mark R. Cohen, “The ‘Golden Age’ of Jewish-Muslim Relations: Myth and Reality”, çev. Jane Marie Todd vd., *A History of Jewish-Muslim Relations From the Origins to the Present Day*, ed. Abdelwahab Meddeb vd. (Princeton: Princeton University Press, 2013), 36.

96 Phillip Ackerman-Lieberman, “Comparison between the Halakha and Shari'a”, çev. Jane Marie Todd vd., *A History of Jewish-Muslim Relations From the Origins to the Present Day*, ed. Abdelwahab Meddeb vd. (Princeton: Princeton University Press, 2013), 689-690.

Arapça, orta çağ ve erken modern dönemlere kadar İslam ülkelerinde dünyadaki Yahudilerin büyük çoğunluğu tarafından konuşulan ve Orta Çağ'ın en önemli Yahudi eserlerinin çoğunun yazıldığı dildir. Arapça, yazılı İbrânîcenin yenilenmesi-canlılığını muhafaza edebilmesi bakımından önemli bir dil olarak itibar görmüştür. Klasik yazılı Arapça kullanımı beraberinde bir dizi ideolojiyi de İbrânîce literatüre taşımıştır. Marina Rustow'un "ideoloji"yle kastettiği şey, Kur'an'ın kutsallığı etrafında şekillenen İcâzû'l-Kur'an düşüncesi ve yine Kur'an'ı anlamak için geliştirilen gramer, morfoloji, sözdizimi ve sözlükbilimi gibi bilimlerdir.⁹⁷ Dolayısıyla Arap bilginlerin kendi dillerinde yaptıkları gramer ve sözlükbilimsel çalışmaların, Yahudi araştırmacılar için İbrânîce ve Kutsal Kitap çalışmalarında bir model olarak hizmet ettiği söylenebilir.⁹⁸

Ayrıca Endülüs'teki bazı Yahudilerin Arapça yazılmış dînî metinlerinde Tanrı yerine Allah, haham yerine imam, vaaz kürsüsü yerine minber ve Tevatrat yerine de Kur'an kelimelerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.⁹⁹ İspanya'da Arapçanın yüksek kültür dili ve gündelik dil olarak Yahudilerin kullanımında olması, Arâmîce yerine Arapçaya yönelmeleri kendileri açısından pek problem olmamıştır. Zira Yahudiler için Kur'an dili ve İslam dili olan Arapça, Hristiyan Kilisesi'nin diline nispetle daha katlanılır geliyordu.¹⁰⁰

Arapçanın popülerite kazanması, İspanya'da Yahudilerin neredeyse yazdıkları her şeyi Arapça yazmalarıyla neticelenmiştir. Fakat bunun tek istisnası şiir olmuştur. Şiiri İbrânîce yazmaları onu müstesna bir yere konumlandırdıklarına işaret edebilir. Nitekim bunun da Arap-İslam etkisiyle bağlantılı olduğu ileri sürülmüştür. Tıpkı Arap şairlerin Kur'an dili olan Arapçayla şiirlerini yazmayı onur ve gurur vesilesi addetmeleri gibi Yahudi şairler de şiirlerini İbrânîce yazmışlardır. Yani Yahudiler nezdinde şiire verilen bu paye de İslam-Arap kültüründen nasiplenmiştir.¹⁰¹

Tefsir türleriyle alakalı tartışma, metinlerin yorumlanmasında dayanan metotla da yakından irtibatlıdır. Yukarıda sözü geçen retorik, alegorik, hukukî mistik vb. adlandırmalar İslam tefsir mirası ve Kutsal kitap tefsirleri arasındaki etkileşim iddialarını aşacak bir tarihsel geçmişe sahiptir. Nitekim Jean Grondin'in Hermeneutik hakkında yazdığı metin, tefsirin kökenine dair analitik bir arşiv sunar. Grondin'in beyanına göre Orta çağ tefsirciliğinin kalıcı

97 Marina Rustow, "Jews and Muslims in the Eastern Islamic World", çev. Jane Marie Todd vd., *A History of Jewish-Muslim Relations From the Origins to the Present Day*, ed. Abdelwahab Meddeb vd. (Princeton: Princeton University Press, 2013), 87-88.

98 Mercedes García-Arenal, "The Jews of al-Andalus", çev. Jane Marie Todd vd., *A History of Jewish-Muslim Relations From the Origins to the Present Day*, ed. Abdelwahab Meddeb vd. (Princeton: Princeton University Press, 2013), 126.

99 García - Arenal, "The Jews of al-Andalus", 126.

100 Cohen, "The 'Golden Age' of Jewish-Muslim Relations", 34.

101 Cohen, "The 'Golden Age' of Jewish-Muslim Relations", 36.

aracı haline gelen alegorik okul mirasının, Kutsal Kitapların dörtlü anlamı öğretisine dönüştüğü bilinmektedir. O, "Kutsal Kitapların sırasıyla lafzî, alegorik, tropolojik (ya da ahlakî) ve anagojik olmak üzere dört anlam alanına sahip"¹⁰² olduğunu ifade eder.

Sonuç

Tefsirlerin tasnifinde, zaman, mekân, yöntem, muhteva ve muhatap gibi kriterler ölçüt alınabilir. Bu ölçütlerin tercihi, tasnif yapan kişinin zihin dünyası, ilgileri ve yargılarıyla doğrudan irtibatlıdır. Dolayısıyla bütün sınıflandırma çabaları öznel bir mahiyete sahiptir. Yüzyıllara göre tefsir eserlerinin sıralanması, diğer tasniflere nispetle daha az külfetlidir. Zira zamanı merkeze alarak yapılan bir kategorizasyonda ana yönlendirici unsur oldukça nettir. Fakat muhtevaya veya yönetime göre bir tasnif yapmaya kalkıştığımızda ilk etapta tefsir kitaplarında kullanılan yöntemin ve eser içeriklerinin tespit edilmesi gerekmektedir. Tefsir kitaplarında izlenen yöntemin ortaya çıkarılması derinlikli ve zahmetli çalışmalara ihtiyaç duyar. Yöntem tespiti, eserin titiz bir incelemesini gerektirdiği kadar müellifin biyografisini ve eserin kaleme alındığı dönemin kültürel ve siyasi şartlarını da araştırmayı gerektirebilir. Zira bütüncül bir tablo elde etmek için dâhili veriler kadar harici belgeler de yararlı olacaktır. Fakat her bir tefsir kitabının, söz konusu araştırma süreçlerinden geçtikten sonra sınıflandırılacağı düşünülürse bu işin zorluğu anlaşılacaktır. Muhtemelen bu kaygılar sebebiyle tefsir eserlerinin tasnifinde kronoloji en işlevsel ölçüt olmuştur.

Tefsir tarihi kitaplarında "Hz. Peygamber zamanında tefsir, sahabe ve tabîun dönem tefsirleri" şeklinde kronolojik bir seyir izleyen tasniflerin ilerleyen aşamaları, "rivâyet, dirâyet, işârî, lugavî, mezhebî ve çağdaş" şeklinde devam etmektedir. Demek ki kronolojik tasnifle başlayan süreç, tematik eğilimler yahut kullanılan metot göz önünde bulundurularak sürdürülmüştür. Tefsirlerin tasnifine odaklanan çalışmaların bir kısmı, Osmanlı tefsir mirasını göz ardı etmesi nedeniyle "kopuk halka" söylemi eşliğinde tenkit edilmiştir. Tefsir tarihi tasavvurunda Osmanlının ihmali, Şîu tefsir ürünlerinin dışlanması, Afrika tefsir geleneğini görmezden gelmek, Arapça dışındaki dillerde yazılan tefsir eserlerine kayıtsız kalmak aynı nispette tenkite medar olan tercihlerdir. Bunların yanı sıra bu türden hataların tashih edilmeksizin tekrarı da eleştirilmiştir. Özellikle Ignaz Goldziher'in tefsirleri tasnif ederken kullandığı sistemin, Zehebî ve İsmail Cerrahoğlu tarafından neredeyse bire bir takip edilmesi, tefsir tarihi yazımı için problemleri bir durum oluşturmuştur. Bu noktada tasnif tartışmalarına dâhil edilmesi gereken isimlerden biri John Wansbrough'dur. *Quranic Studies* adlı kitabında Kur'an tefsirlerini tasnif eden

102 Jean Grondin, "Hermeneutik", çev. Kaan H. Ökten, *Cogito* 89 (2017), 15.

yazar, Kutsal Kitap yorum geleneğindeki adlandırmaları İslamî literatür hakkında kullanmakta tereddüt etmez. Oldukça bilinçli bir seçimin neticesi olduğu anlaşılan adlandırmada, rivâyet ve dirâyet kavramlarını karşılayacak biçimde haggadic ve halakhic ifadeleri kullanılmıştır. Wansbrough'un İslam tefsir mirasının Yahudi tefsir müktesabatından ilhamla, iktibasla veya intihalle teşekkül ettiği yönündeki yargısı tartışmaya açıktır. Onun bu iddiası, iki gelenek arasında meydana gelen etkileşimlerin ışığında incelenmektedir.

Haggadic tefsiri; anektod, Peygamberden gelen rivâyet ve müphem ifadelerin tespiti ile izah eden Wansbrough'un tanımı, rivâyet tefsirini karşılamaz. Üstelik Mukâtil b. Süleymân'ı haggadic kategorisinde sınıflandırırken, onun tefsirindeki dirâyet boyutunu görmezden gelir. Benzer şekilde, haggadic tefsirde nüzûl sebebi rivâyetlerinin ve şiir şevâhidinin bulunmadığını söylerken de hataya düşer. Çünkü haggadic tefsirin örneklerinden biri olarak sunduğu Mukâtil'in tefsirinde nüzûl sebebi rivâyetleri vardır. Bunlara ilaveten, Mukâtil hicrî 150'de vefat ettiği halde Wansbrough haggadic tefsiri üçüncü asra konumlandırır. Haggadic tefsir tanımı ve örneği üzerinden getirdiği izahlar bile onun bu iddiasındaki kafa karışıklığını göstermeye kâfidir.

Halakhic kavramını ahkâm tefsirinin yerine kullanan yazar, masoretic kavramıyla da dilbilimsel tefsiri karşılar. Wansbrough'un kavram kullanımındaki keyfilik, bilgisizlikten değil intihal iddiasından kaynaklanır. Çünkü o, muhkem, müteşâbih, tefsir, tevil, isnad ve irab gibi pek çok kavramı kullanır.

Wansbrough tefsir türlerini haggadic, halakhic, masoretic, retorik ve alegorik şeklinde sıralarken bu dizilişte kronolojik bir ilerleyiş olduğundan bahseder. Oysa tarih çizelgesinde bu kavramları yerli yerince oturttuğu bir sıra yoktur. Örneğin Mukâtil'in iki tefsirinden biri olan ahkâm tefsirini, diğer tefsirinden sonra yazdığına dair bir veri yoktur. Onun kavramsallaştırmasıyla tekrar edecek olursak; Mukâtil'in Fatiha'dan Nas'a kadar olan tefsiri haggadic tefsirdir. Onun nazarında, *Tefsîrû'l-ğamsi mi'e âye mine'l-Kur'ân* adlı tefsiri ise halakhic tefsirdir. İki eserden birinin diğerinden önce yazıldığına dair verinin bulunmayışı, Wansbrough'un türler arasındaki kronolojik akış iddiasını zayıflatır. Hem aralarında kronoloji olduğundan bahseder hem de haggadic ve masoretic tefsirlerin eşzamanlı olduğundan bahseder. Dolayısıyla kafa karışıklığı veya çelişkili beyan olarak değerlendirilebilecek ifadeler vardır.

Wansbrough'un İslam tefsir geleneğindeki rivâyet, dirâyet gibi adlandırmaların oluşumunda etkileşim yaşandığını ispatlaması için kanıt zikretmesi gerekirdi. Mesela "iddia edilen etkileşim" in hangi dil aracılığıyla gerçekleştiğini okura sunması lazımdı. Eğer Arapça üzerinden bir etkileşim yaşandığı iddia edilecek olursa, tarihsel veriler bunun pek de mümkün olmadığını bize gösterir. Ahd-i Atık'ın Arapça ilk tam tefsiri Mukâtil'in tefsirinden yaklaşık üç yüzyıl sonra yazılmıştır. Öte yandan Tevrat tefsirinde Peşat dönemi olarak

adlandırılan, gramer ve sözlük çalışmalarının tefsirde hâkim karakter arz ettiği süreç ve sözlükbilimci-müfessir vasfıyla öne çıkan Saadya Gaon'un yaşadığı dönem göz önünde bulundurulduğunda, bütün bunların İslam tefsir mirası üzerinde etkili olduğundan bahsedilememektedir. Etkileşimin ispatı zordur. Ancak mutlak etkileşimin yokluğunu ispat daha kolaydır. Örneğin orta çağ Tevrat tefsirlerinde kronolojik tefsir çabası gözlemlenirken, İslam dünyasında tefsir çalışmalarında bu türün oldukça geç dönemlerde ortaya çıkması tam da bunu kanıtlar mahiyettedir.

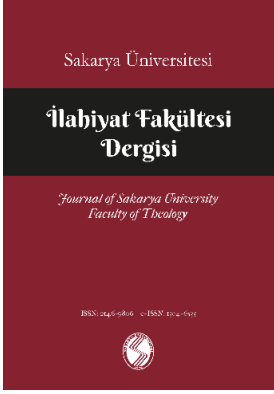
Araştırmalar, Yahudi alimlerin, Müslüman devletlerin egemenliğinde yaşadıkları sürece kadar Tevrat'ın ayet ayet tefsirini yapmadıklarını ortaya koymuştur. Aksine Saadya Gaon'un Kur'an tefsirlerinden etkilendiğini, İslâmî terminolojiyi kullandığını, imam-rasûl kelimelerini zikrettiğini, muhkem-müteşâbih kavramsallaştırmasından etkilendiğini, Mişna-Talmud ve halakha'yı ifade etmek için fıkıh kavramını kullandığını öğreniyoruz. Bunların yanı sıra Karâîler'in, Tevrat tefsiri yaparken Mutezile'nin filolojik ve akli yaklaşımlarını benimsediği tespit edilmiştir. İslam'ın etkisinin, sadece tefsirlerle sınırlı olmayıp Yahudi mistisizmi ve edebiyatı, Yahudi hukuk düşüncesi ve İbrânice şiir üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan hareketle etkileşimin yönünün Wansbrough'un iddia ettiği, ima ettiği şekilde olmadığını kavramak mümkündür. Esasında etkileşimin yönü, onun iddiasının tam aksi yönündedir: İslâmî geleneğe üretilen eserler, Yahudilerin düşünce dünyasını kavramlarını ve eserlerini şekillendirmiştir. Öyleyse Kur'an tefsirindeki rivâyet ve dirâyet gibi türlere Yahudi tefsir geleneğinden bir köken aramak abes olacaktır.

Kaynakça

- Ackerman-Lieberman, Phillip. "Comparison between the Halakha and Shari'a". çev. Jane Marie Todd vd. *A History of Jewish-Muslim Relations From the Origins to the Present Day*. ed. Abdelwahab Meddeb vd. 683-700. Princeton: Princeton University Press, 2013.
- Akgün, Merve. *Kur'an Tarihinde Revizyonist Oryantalistler: John Wansbrough, Christoph Luxenberg ve Gerd-R. Puin*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Aybakan, Bilal. "Şâfiî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/safii>
- Bauer, Karen (ed.). *Aims, Methods and Contexts of Qur'anic Exegesis (2nd/8th – 9th/15th)*. New York: Oxford University Press, 2013.
- Bauer, Karen. "'I Have Seen The People's Antipathy To This Knowledge': The Muslim Exegete And His Audience, 5th/11th–7th/13th Centuries". *The Islamic Scholarly Tradition -Studies in History, Law, and Thought in Honor of Professor Michael Allan Cook-*. ed. Asad Q. Ahmed vd. 293-314. Leiden-Boston: Brill, 2011.
- Belhî, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Ahmed Ferîd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Birışık, Abdulhamit. "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tefsir#1>
- Bîrûnî, Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. *el-Âsârü'l-bâkiye ani'l-kurûni'l-hâliye*. Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2008.
- Bonner, Michael. "'Time Has Come Full Circle': Markets, Fairs And The Calendar In Arabia Before Islam". *The Islamic Scholarly Tradition -Studies in History, Law, and Thought in Honor of Professor Michael Allan Cook-*. ed. Asad Q. Ahmed vd. 15-47. Leiden-Boston: Brill, 2011.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 5. Basım. 2010.
- Cohen, Mark R. "The 'Golden Age' of Jewish-Muslim Relations: Myth and Reality". çev. Jane Marie Todd vd. *A History of Jewish-Muslim Relations From the Origins to the Present Day*. ed. Abdelwahab Meddeb vd. 28-38. Princeton: Princeton University Press, 2013.
- Cündioğlu, Düccane. "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvuru'nun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası". *İslâmiyât* 2/4 (Ekim-Aralık 1999), 51-73.
- Çakmak, Şenol. *Kur'an'a Oryantalist Yaklaşımlar: John Wansbrough Örneği*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2019.
- Çetin, Abdurrahman. "Vâhidî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Haziran 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vahidi--mufessir>
- Çolak, Yaşar. *Batı'da İslam Tarihinin Erken Dönemine İlişkin Farklı Metodolojik Yaklaşımlar: John Wansbrough, Michael Cook - Patricia Crone ve Lawrence I. Conrad Örneği*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Drory, Rina. *Models and Contacts -Arabic Literature and its Impact on Medieval Jewish Culture-*. Leiden: Brill, 2000.

- Erder, Yoram. "The Karaites and Mu'tazilism". çev. Jane Marie Todd vd. *A History of Jewish-Muslim Relations From the Origins to the Present Day*. ed. Abdelwahab Meddeb vd. 778-787. Princeton: Princeton University Press, 2013.
- Fenton, Paul B. "Judaean-Arabic Literature". *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*. ed. M. J. L. Young vd. 461-476. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Freidenreich, David M. "The Use of Islamic Sources in Saadia Gaon's 'Tafsir' of the Torah". *The Jewish Quarterly Review* 93/4 (January - April, 2003), 353-395.
- García- Arenal, Mercedes. "The Jews of al-Andalus". çev. Jane Marie Todd vd. *A History of Jewish-Muslim Relations From the Origins to the Present Day*. ed. Abdelwahab Meddeb vd. 111-135. Princeton: Princeton University Press, 2013.
- Groncin, Jean. "Hermeneutik". çev. Kaan H. Ökten. *Cogito* 89 (2017), 7-41.
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür -Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumunu-*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.
- Harman, Ömer Faruk. "Sa'id b. Yûsuf Feyyûmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/feyyumi-said-b-yusuf>
- Jewish Encyclopedia. "Gaon". Erişim 8 Aralık 2022. <https://jewishencyclopedia.com/articles/6511-gaon>
- Karagöz, Mustafa. *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2012.
- Katsh, Abraham I. "Judaism and Islam". *The Journal of Educational Sociology* 36/8 (April, 1963), 400-406.
- Kaya, Mahmut. "İbnüt-Tayyib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Temmuz 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnut-tayyib-ebul-ferac>
- Kiel, Yishai. "The Contours of Abrahamic Identity: A Zoroastrian Perspective". *Genesis: A Comparative Study of the Historiographies of the Rise of Christianity, Rabbinic Judaism, and Islam*. ed. John Tolan. 19-34. New York: Routledge, 2019.
- Kiener, Ronald C. "Jewish Mysticism in the Lands of the Ishmaelites A Re-Orienta-tion". *The Convergence of Judaism and Islam - Religious, Scientific, and Cultural Dimensions*,-. ed. Michael M. Laskier vd. 147-167. Gainesville: University Press of Florida, 2011.
- Koçyiğit, Hikmet. "Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/31 (Ocak-Haziran 2014), 45-84.
- Meral, Yasin. *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*. İstanbul: MiletNihal Yayınları, 2021.
- Mertoğlu, M. Suat. "Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü". *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 26/50 (2021), 183-222.
- Metwali, Hanan Kamel. "Arabic Translations of the Hebrew Bible". çev. Jane Marie Todd vd. *A History of Jewish-Muslim Relations From the Origins to the Present Day*. ed. Abdelwahab Meddeb vd. 628-639. Princeton: Princeton University Press, Princeton, 2013.
- Nur, Sekh Ali. *Mukâtil b. Süleyman ve Vâhidî'nin Esbâb-ı Nüzûl Rivayetlerinin Mukayesesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

- Okumuş, Mesut. "Tefsir Tarihi Eserlerinin Didaktik Açıdan Değerlendirilmesi". *Tefsir Tarihi Yazını Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. 275-292. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Rippin, Andrew. "Introduction". *Approaches to the History of the Interpretation of Qur'ân*. ed. Andrew Rippin. 1-9. Oxford: Oxford University Press, 1988.
- Rosenfeld-Hadad, Merav. "Mişhaf al-Shbahot -The Holy Book of Praises of the Babylonian Jews One Thousand Years of Cultural Harmony between Judaism and Islam". *The Convergence of Judaism and Islam - Religious, Scientific, and Cultural Dimensions*-. ed. Michael M. Laskier vd. 241-271. Gainesville: University Press of Florida, 2011.
- Rustow, Marina. "Jews and Muslims in the Eastern Islamic World". çev. Jane Marie Todd vd. *A History of Jewish-Muslim Relations From the Origins to the Present Day*. ed. Abdelwahab Meddeb vd. 75-110. Princeton: Princeton University Press, 2013.
- Saleh, Walid A. "Preliminary Remarks on the Historiography of tafsîr in Arabic: A History of the Book Approach". *Journal of Qur'anic Studies* 12 (2010), 6-40.
- Saleh, Walid A. *The Formation of the Classical Tafsîr Tradition -The Qur'ân Commentary of al-Tha'labî (d. 427/1035)*-. Leiden: Brill, 2004.
- Samir, Samir Khalil. "Christian Arabic Literature in the Abbasid Period". *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*. ed. M. J. L. Young vd. 446-460. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Sklare, David. "Yahudi Teolojisinde Mu'tezili Temayüller-Bir Tetkik". çev. Casim Ekinci. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2018), 347-380.
- Şahin, Büşra. *Tevrat Tefsir Geleneği: Ramban (Nahmanides) Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Türker, Ömer. *Erken Dönem Tefsirlerinde Tevil Sorunu -Mukatil b. Süleyman'dan Hareketle Bir İnceleme-*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Versteegh, Kees. "Foreword". *Arabic-English Dictionary of Qur'anic Usage*. nşr. al-Said M. Badawi vd. VII-XXV. Leiden: Brill, 2008.
- Wansbrough, John. *Qur'anic Studies -Sources and Methods of Scriptural Interpretation*. çev. Andrew Rippin. New York: Prometheus Books, 2004.
- Wheeler, Brannon. "Quran and Muslim Exegesis as a Source for the Bible and Ancient History". *The Convergence of Judaism and Islam - Religious, Scientific, and Cultural Dimensions*-. ed. Michael M. Laskier vd. 23-44. Gainesville: University Press of Florida, 2011.

**John Wansbrough'un Kur'an Tefsirlerinin
Tasnifine Yönelik Yaklaşımının Köken İddiaları
Bağlamında İncelenmesi**

Ayşe Uzun

Ankara Yıldırım
Beyazıt Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi,
Tefsir Ana Bilim Dalı

a.uzun@ybu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-5359-6827>

Makale Bilgi Formu

Yazar(lar)ın Katkıları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Çatışması Bildirimi

Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar

Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, özel veya kâr amacı gütmeyen sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası

"John Wansbrough'un Kur'an Tefsirlerinin Tasnifine Yönelik Yaklaşımının Köken İddiaları Bağlamında İncelenmesi" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan verilerin üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış, karşılaşılabilecek tüm etik ihlallerde "Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi"nin hiçbir sorumluluğu olmayıp tüm sorumluluk yazara aittir.